

PAMAŠTYMAI PRIE KELIO...

Rec.: Solomonas Atamukas, Lietuvos žydų kelias. Vilnius: Alma littera. 1998.

Naujoji istorinio laiko situacija, formuojanti mažiau diskutuoti įvykių ir procesų aiškinimosi paklausą, greičiausiai inicijavo ir Lietuvos žydų bei žydų-lietuvių santykių istorijos suaktyvėjusius tyrimus. Paradoksalu, kad ši pastanga kai kada telaikoma svarstymų įkyrėjusia tema išraiška¹. Išsprūdusią abejonę, manytume, paneigs naujausias (galbūt ir ne paskutinis?) Solomono Atamuko darbas, anksčiau pradėtų tyrimų išplėtotas tęsinys. (Žr. Žydai Lietuvoje XIV–XX a. – Vilnius, 1990). Istorikas pratarėje naująjį siekį apibūdino kaip rūpestį: „... visapusiškiau pavaizduoti svarbiausius istorinius žydų gyvenimo procesus bei apraiškas, taip pat aptarti jų reikšmę, žvelgiant tiek iš tam tikro laikotarpio, tiek iš istorinės perspektyvos“². Pirmąkart lietuvių kalba pateiktoje gana išsamioje Lietuvos žydų (litvakų) istorinėje apžvalgoje žadinama 700 metų bendruomenės atmintis, įvardijami gyvenenos pokyčiai, bandoma įvertinti bendruomenės santykių su „išore“. Darbe, pretenduojančiame į mažosios judaikos lietuvių kalba enciklopedijos statusą, gausu faktografinės medžiagos, skirtingų nuomonių, apibendrintų statistinių duomenų. Įtaigumo išpūdį kuria ir kryptingai atrinkta ikonografinė medžiaga.

Atviresnės diskusijos su autoriumi logika greičiausiai ragintų labiau gilintis į šios kruopščios

studijos privalumų analizę, tačiau tebūnie atleista, kad menčiau patyrę oponentai juos paliko neaptarę, manydami, kad tekste pateikiama informacija ir jos apmąstymas savaime yra darbo brandumo įrodymas, iš dalies priimtinas ir recenzentams. Viliamės istoriko tolerantiško žvilgsnio į šią „nekorektišką“ laikyseną. Ir ne tik į ją...

Taigi – kelias? Metaforiška ir tikslu. Ilgas ir dramatiškas tas kelias, tik nežinia, kodėl būtinai sutampantis su Lietuvos politinės istorijos periodais, lyg pati žydų bendruomenė privalėjo vien klostytis tik „nuo“ – „iki“? Jo dulkėse visgi aiškiau regėjome antrosios atkarpos pusės pakilimus ir nuokalnes, posūkius ir tieses, o pirmojoje (gal net iki XX a. pr.) labiau įžvelgdami Vilniaus arealo, o ne atskirų Lietuvos regionų bendruomenės (be abejo, gausiausios, su didžiausiu intelektualų, menininkų, dvasinių vadovų potencialu) klostymosi ypatumus. Nežinia, ar galėtume pritarti pastangai šią spragą kai kada lopyti Lenkijos ir Rusijos žydų istorijos intarpais (Žr., P. 81, 97–98, 103–104). Greičiausiai toks „tiriamąjį objekto susiaurėjimas“ buvo nulemtas tam tikrų aplinkybių (mes bent jau tokias numanom buvus – S.K. E.B.), tačiau labiau besidomintįjį vargu bau ar įtikins toks autoriaus apsisprendimas.

Maloniai gundančią galimybę pažvelgti atgal „iš istorinės perspektyvos“, „iš tam tikro laikotarpio“ atstumo, nors ir paradoksalu, kartais tyko pavojai, kurių slenkstį istorikui čia ne visada

¹ Lietuvos aidas. 1996 sausio 5.

² Atamukas S. Lietuvos žydų kelias. P. 10.

pavyko peržengti. Darbas, pasirodęs kaip **pasiteisinimas ir atskirų paradigmu įtvirtinimo** (kai kada tik – **pakartojimų** – S.K. E.B.) produktas, neatsispyrė „išankstinio žinojimo“ apraiškoms, kurias kai kada greičiausiai provokavo ir praslystanti autoriaus skuba, neatida. Galbūt todėl istorikas gan neapdairiai teigia: „Nebuvo žydai Lietuvoje ir svetima jėga, kaip kas mėgino teigti: jie neatėmė ekonominių pozicijų iš lietuvių, kitų tautų, o patys jas kūrė – tiek sau, tiek Lietuvai“ (P. 65); „Naujieji laikai metė žydams iššūkį. Jiems iškilo gyvybinis klausimas, kaip išsaugoti tautinę gyvastį ir orumą, kaip gyventi tarp kitų tautų. **Atsakymas tegalėjo būti vienas** (pabraukta mūsų – S.K. E.B.) – pačių žydų tautinis atgimimas...“ (P. 82). Išibėgęs autorius taip ir nebesustoja...: „lietuvių ir baltarusių tautos nereikalavo žydų asimiliavimosi – jos tenorėjo vieno, kad žydai nepadėtų valdančiajai tautai (rusų – S.K. E.B.) jų asimiliuoti“ (P. 107). Ar ne per didelė pagundos kaina – žinoti, ko XIX–XX a. sandūroje norėjo lietuvių ir baltarusių tautos, juolab kad ir tų pačių lietuvių tautos iškiliųjų reprezentantų pozicija nebuvo vienalytė Lietuvos žydų atžvilgiu. Dėl istoriko keliamo retorinio klausimo: „Ar iš viso žydams, gyvenantiems ne savo valstybėje, tinka veltis į jos politiką?“ paunksmėje nustebome ir mes...

Beje, minėta „saldi nuodėmė“ „šįkart nevaikščiojo viena – jos pakeleiviai ir ne visada paaiškinamas istoriko „užmaršumas“, ir supaprastintas procesų, įvykių traktavimas, ir akylesnės savistabos stoka. Neatrodė įtikinami ir autoriaus teiginiai, kad „siekdami priversti žydus išsižadėti savo tikybos ir priimti krikščionybę, katalikų bažnyčios hierarchai griebėsi žiauriausių priemonių – inkvizicijos, deginimo ant laužų“ (P. 13), nes tame pačiame puslapyje pateikiami faktai ir apie popiežiaus Inocento IV (1243–1254) bules, kuriomis jis pasmerkė tiek rituali-

nio kraujo apkalbas, tiek nežmonišką susidorojimą su žydais, ir apie popiežiaus Klemenso VI poziciją dėl nepagrįstų kaltinimų žydams, inkriminuotų jiems, kilus juodosios mirties epidemijai. Greičiausiai knygoje neatsakyta ir į klausimą dėl Katalikų bažnyčios, kaip išimtinės institucijos, skleidžiančios antižydiškus religinius kaltinimus bei prietarus. Vis dėlto manytina, kad ir susoklostęs žydų tautinis uždavimas ir savanoriška vidinė izoliacija – „dvasinis getas“ taip pat kūrė palankią terpę tokiems prietarams palaikyti. Viduramžiškos judofobijos, būdingos krikščioniškajai Europai, neaplenkė ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės. Antižydiška religinė fobija buvo palaikoma ir tokių LDK veikėjų kaip A. Rotundo, P. Skargos ir kt. minčių, vaizduojančių žydus kaip „bedievius ir didelius krikščionių priešus“. Naujoji fobija, turėjusi realų pagrindą LDK, buvo judaizmo skleidimosi padarinys. Judaizmo plitimo baimė buvo užfiksuota ir Antrajame bei Trečiajame Lietuvos Statutuose, skelbusiuose mirties bausmę žydams, skleidžiantiems judaizmą tarp krikščionių³. Oponentai nežino, ar sveikintina ir istoriko pastanga „suartinti“ lietuvių ir žydų tautas amžių bėgyje (P. 32). Drįstume manyti, kad vis dėlto abi šios tautos, gyvendamos **šalia, o ne kartu** (pabraukta mūsų – S.K. E.B.), taip ir liko viena kitai menkliau pažiniuose erdvėse, nepajutusias didesnės traukos įveikti skirtumus. Jeigu apskritai tokia intencija galėjo egzistuoti...

Viliamės istoriką ateityje sugrįšiant ir prikai kurių monografijoje menkliau teiktų ar „nutylėtų“ klausimų aiškintis. Sakykim, ar nederėtų atsigręžti į privilegijų žydams prigimties ir aplinkybių išsamesnį diskutavimą. Antai is-

³ Šiaučiuonaitė J. Žydai XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje: fobijoms virtę stereotipai // Kultūros barai. 1998, Nr. 8/9, P. 57–58.

torikai E. Gudavičius, S. Lazutka manytų, kad privilegija Lietuvos žydams buvusi panašiausia į Čekijos karaliaus Otakaro II (1154 m.), Lenkijos karalių Boleslovo Pamaldžiojo (1264 m.) ir Kazimiero Didžiojo (1364 m.) privilegijas⁴. Keltina hipotezė, kad ji galėjo būti „nusižiūrėta“ nuo minėtų privilegijų ir kai kurios jų nuostatos kaip ir netiko Lietuvai. Antra, ji tuo pat metu galėjo būti ir valstybinis aktas (o ne vien tik tolerancijos demonstravimo faktas – S.K. E.B.), gynęs žydus nuo jau egzistavusios judofobijos, suteikiantis ne tik teises, bet ir išskiriantis juos iš kitų bendruomenių. Susimąstyti verčia ir tai, kaip autorius įvardija karaimų, vadintų karaitais, bendruomenę? Apie pastarąją istorikas tik užsiminė, kad „... kai kuriuose Lietuvos vietose įsikūrė nedidelės judėjų kilmės karaimų bendruomenės; žydais jos savęs nelaiko (P. 16), kas neatrodytų labiau pagrįsta. Vieni Lietuvos karaimus laiko žydų tautos atšaka, kuri dėl susiklosčiusių istorinių aplinkybių tapo žydais karaitais, besivadovaujančiais skirtingais įstatymais ir religiniais raštais (A. Janulaitis, G. H. Aring), o kiti manė, kad Lietuvos karaimai – tai „... nedidelis tiurkų tautybės žmonės <...> su karaitų tikėjimu kaip atskira religija su savarankiškais dogmomis, tradicijomis ir dvasine hierarchija“ (H. Kobeckaitė). Beje, karaimas niekada netapo masiniu žydų judėjimu Artimuose Rytuose, tačiau kelios tiurkų gentys (chazarai, polovcai, kipčiakai) priėmė karaimų ne vėliau kaip XII a., o nuo XIII a. pateko stiprion totorių įtakon. Iš Krymo teritorijų atsikėlę karaitai „sektantai“, apsigyvenę Lietuvos ir Lenkijos žemėse, savo bendruomenėse išlaikė reformuotą žydų tikėjimą, hebrajų, kaip tikybos,

ir tiurkų, kaip gimtąją, pavadintą karaimų, kalbas. Šių karaitų kaimynai vėliau karaimų vardą pritaikė kaip etninį pavadinimą. Privilegijų teikimo epochoje tautybės klausimas reišėsi būtent per tikybą, o ne per kalbą, savimonę ar kurį kitą požymį, todėl susidaro įspūdis, kad karaitų terminas neadekvačiai vartojamas, t. y. tautybė neskiriama nuo konfesinės priklausomybės. Tai pačiai valdžiai, suteikiančiai privilegijų karaitų bendruomenei, buvo patogų juos laikyti žydais, taip papildant išdą, reikalaujant tokių pat mokesčių, kaip ir iš žydų. Lietuvos Didysis kunigaikštis Aleksandras 1495 m. išleido įsaką, pagal kurį kartu su žydais ir karaitai privalėjo apmokešti Lietuvą. Lietuvos karaitai, kaip ir žydai, buvo toks pats „taikyns“, į kurį buvo nukreipiama aplinkinių neapykanta.

Recenzentų galva, svarstyamos ir žydų ideologinių judėjimų kilmės bei jų skleidimosi aplinkybės. Žinoma, kad XVIII–XIX a. žydų Haskalos, Sionizmo sąjūdžiai ypač stipriai plėtojosi Centrinėje ir Rytų Europoje, taip pat Lietuvoje. Pasiremdamas B. C. Dinuru, S. Atamukas sionizmo ištakas siejo su atkaklia kova dėl emancipacijos, pilietinio bei politinio lygiateisiškumo (P. 83). Aplinkos sąlygos, skatinusios žydus veikti Vakaruose ir Rytuose, vis dėlto buvo skirtingos. XIX a. daugelis Vakarų Europos žydų buvo gavę vakarietišką pasaulietinį išsilavinimą, perėmę europietiškas tradicijas bei kalbas. Žydų emancipacinis procesas kovojant už lygias pilietines teises stimuliavo ne tik jų integraciją į šalia gyvenusių daugumos visuomenę, bet ir asimiliaciją. Rytuose tuo labiau dar vyravo tradicionalizmas. Ir jei sutinkame, kad sionizmo sąjūdžio ištakų reikėtų ieškoti „tradicinį tautinį dvasinį paveldą“ vertinusių Rytų žydų idėjose, per draus būtų teigti, kad Rytų Europoje, Rusijoje, ypač Lietuvoje, iš pat pradžių reišėsi „tautinio švietėjiškumo tendencijos, supratimas, kad

⁴ *Лазутка Ст. Гудавичюс Э. Привилегия евреем Витавтаса Великого 1388 года. Москва: Еврейский Университет в Москве. 1993. С. 6.*

religinę, praktinę gyvenimą pertvarkyti reikia savų tautinių vertybių pagrindu“ (P. 74). Vakarų Europos žydai „džiaugėsi“ sunkiai iškovotomis pilietinėmis teisėmis, pilietinės integracijos idealą iškėlė virš žydiško nacionalizmo, o Rytų valstybių žydai tikėjosi sulaukti liberaliojo nacionalizmo, turėjusio sukurti demokratišką Rusiją ir lygiateisišką visuomenę. Kalbėdamas apie žydų savimonę, bendrų žydų tautinių interesų supratimą, tautinių idealų gynimą, autorius stengiasi paankstinti įvykius, būdingus tik nacionalizmo epochai. Centrinės ir Rytų Europos nacionalizmas bei modernusis antisemitizmas buvo veiksmingi katalizatoriai sionizmo istorijoje, bet sionizmas nebuvo vien jų padarinys. Paradigma, kad emancipacijos procese sukeltas antisemitizmas sukūrė žydų nacionalizmą ir vertė žydus siekti saugaus prieglobsčio istorinėje Tėvynėje, neleisť paaikšinti kitų reakcijos į minėtus reiškinius formų. Po XIX a. devintojo dešimtmečio antisemitinių įvykių emigruojančių į Ameriką ir Pietų Afriką buvo daugiau nei įsitraukusių į sionistinių sąjūdį ar naujakurių Palestinos žemėje. Kita reakcijos forma buvo radikalai nusiteikusių Rusijos žydų jaunuomenės atsinaujinęs dalyvavimas revoliuciniame judėjime. Pastarąjį S. Atamukas įvardija kaip demokratinį socializmą, turėjusį teigiamų pokyčių bendroje visuotinėje ir žydų istorijoje (P. 96).

Istoriko pasvarstymų šalikelėje stabtelėjome, bandydami suvokti ir žydų vietos lietuviškojo nacionalizmo vizijos formavimesi aspektą. Su-stojome paakinti S. Antamuko teiginių, kad „žymi lietuvių tautos aukštesniųjų sluoksnių dalis iki paskutiniųjų XIX a. dešimtmečių buvo smarkiai aplenkėjusi, atitolusi nuo savo tautos reikmių, ji nesirūpino ir krašte gyvenusių etnosų, bent žydų sutelkimu bendriems Lietuvos reikalams“ ir kad „lietuvių veikėjai žydų net perspek-

tyvoje savo sąjungininkas kovoje dėl Lietuvos laisvės ir valstybingumo nelaikė“ (P. 102). Lietuvos visuomenės grupių integracijos, bendradarbiavimo ar konfrontacijos kryptys buvo tiesiogiai susijusios su Lietuvos valstybingumo perspektyvomis. Skirtingos lietuvių visuomenės grupės turėjo skirtingus politinius tikslus, kurie buvo veikiami ne tik jų apsisprendimo, bet ir visus Europos geopolitinės situacijos. Ryšių plėtimąsi su demokratinės ir socialinės pakraipos kitataučių partijomis ar sąjūdziais Lietuvoje ypač palaikė Lietuvos demokratų ir Lietuvos socialdemokratų partijos. 1906 m. susidaręs pastovus lietuvių-žydų politinis blokas, veikęs rinkimų į Rusijos Valstybės Dūmą metu, turėjęs poveikio ir pilietiniam vietos žydų nusistatymui, kaip ir patvirtina autoriaus nesąmoningą Lietuvos žydų ypatingų galimybių išskyrimą ir kad būtent tik jie tebuvę patikimiausi lietuvių politiniai sąjungininkai išsivaduojamajame judėjime. S. Atamukas užsimena apie faktą, kad lietuvių demokratinės jėgos susitarė su žydais po to, kai joms nepavyko susitarti su sulenkėjusiomis lietuvių jėgomis, bet pamiršta, kad ir Lietuvos žydai nebuvo suinteresuoti palaikyti lenkų kandidatų dėl žinomo veikėjo R. Dmovskio antisemitinių pažiūrų. Cituodamas A. Smetonos XX a. II dešimtmečio kalbas, teigiamą „pažangių“ lietuvių, baltarusių, lenkų, žydų jėgų telkimąsi (P. 108), autorius taip pat geranoriškai pamiršta ir tai, kad būsimasis prezidentas ir tautiniai demokratai buvo prieš bendradarbiavimą su kitų tautų jėgomis, kaip jų stiprinimą lietuviybės sąskaita ir grėmę lietuvių tautos egzistavimui. Ginčytis verčia ir tolesnė pastaba, kad A. Smetonos pažiūros (1913 m.) atspindėjo tuometinės lietuvių visuomenės nemažos dalies nuomonę (P. 108). Tiksriausiai autoriui patogu taip manyti, žinant vėlesnį būsimo Tautos Vado A. Smetonos autoritetą ir tolerantiškumą tautinėms mažumoms.

Lietuvos žydų bendruomenės raidai iki XX a. pr. aptarti monografijoje skirtas vienas ketvirtadalis viso informacinio teksto. Todėl manytume, kad istoriko dėmesio subalansuotumo faktą būtų sunku paneigti. Neabejotina, kad XX a. permainingo ir tragiško laiko žymė, bene labiausiai nudeginusi žydų likimą, natūraliai pastūmėjo kurti nežinios jausmo ir kančios pagimdytas apologijas ypatinga kalbėjimo maniera. Iš Didžiojo skausmo atsiradusi pastanga kol kas registruoja neteisiuosius ir jų veiklą (ta amžina apeliacija į žmogiškąją atmintį – S.K. E.B.), bet nedrįsta, o gal ir negali nužengti žingsnio iki „kodėl“. Susiaurėjusioje klausimų erdvėje („kas“, „kaip“), niveliuojantis abejonės motyvacijai, galbūt ir susiformavo intencija (o gal – paklausa) regėti „nukentėjusiąją“ tautą iškilėnę, nuoširdesnę... Nuo jos nebetoli ir iki istorijos „pagerinimo“. Sukrėtimų suvokimo paletėje, kaip bebūtų paradoksalu, nusitrina paprasto, vienišo, bet ne pakylėto žydo spalva. Galbūt šių aplinkybių ir pajautų kontekste nelaisvas yra ir istorikas, pristigęs greičiausiai kantrybės atkaklesniam XX a. istorinės panoramos apmąstymui. Deja, ir kontempliuojama informacija ne visada pavaldi monografijos autoriui – kart-

kartėmis pranyksta ribos tarp mokslinės studijos ir publicistinės apybraižos.

Tekste teikiama marga XX a. žydų bendruomenės raidos įvykių, faktų šūsnis yra iš tiesų gana įspūdinga ir turi nemenkų privalumų, tačiau, drįstume pastebėti, kad buvo eliminuota nemaža Lietuvos archyvuose saugoma dokumentikos dalis (nemanytume, kad monografijos autoriui ji nebuvo prieinama – S.K. E.B.). Pasirinkęs atpasakojamąjį kitų tyrinėtojų medžiagos pateikimo būdą, autorius tai daro labai iššęstai. S. Dubnovas, B. Koheno, H. Klepfišo ir kitų tyrinėtojų darbai perpasakojami, skaitytojui nebesuvariant, kur „citavimas“ baigiasi. Kartu toks citavimo būdas su paties autoriaus intarpais virsta painiava: besidominčiam neaišku, ar tai autoriaus mintis, ar vis dar kito tyrinėtojo, kuriuo remiasi S. Atamukas, teiginiai. Gaila, bet studijoje pateikiamos lentelės be autorystės ženklų.

Na, ir vis dėlto kas pabaigoje? Neperkirta Gordijaus mazgų rezginė, atradimo šūksnių „Eureka!“ virtinė, išsikalbėjimo atodūsis?

Tikimės, kad klausimų potekstė provokuos naujai diskusijai – juk gal atsakymų dangus mums visiems ne per aukštai...

Saulius Kaubrys, Eglė Bendikaite